

ГАМАЛІЯ

Віра Миколаївна –
доктор історичних наук,
завідувач кафедри суспільних та
гуманітарних наук Державного
економіко-технологічного
університету транспорту

ЧЕРЕВИЧНИЙ

Геннадій Семенович –
кандидат історичних наук,
доцент кафедри новітньої
історії України Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

КРИМ В ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРІ, ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ ТА ГЛОБАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ

**Рецензія на книгу «Крим: шлях крізь віки.
Історія у запитаннях і відповідях»
К.: Інститут історії України, 2014**

У книзі «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях» (відп. ред. В.А. Смолій; упоряд. Г.В. Боряк), виданій в Інституті історії України НАН України, учені-історики і сходознавці зробили спробу відповісти на актуальні запитання щодо найрізноманітніших сторінок багатовікової історії Криму та народів, які населяли його з найдавніших часів.

Ця досить великого формату книга відразу привертає увагу. Сьогодні Крим у всіх на слуху: і в Україні, і в Росії, і в Європі, і в усьому світі. Видання охоплює понад 120 статей, написаних як академічними, так і університетськими істориками, культурологами, сходознавцями, політологами, мовознавцями. Ці дуже різнопланові статті, викладені в популярній формі, ґрунтуються на новітніх наукових підходах та широкій джерельній базі. Крім деяких загальновідомих фактів, традиційних оцінок та інтерпретацій у книзі наведено й цілком новаторські спостереження, оригінальні авторські думки, погляди, несподівані висновки і прогнози. Відповідальний редактор видання академік НАН України В.А. Смолій у вступному слові пише:

Минуле Криму багате на події – величні і щасливі, трагічні й героїчні, власне, як і історія будь-якого іншого регіону з давньою, складною і суперечливою історією...

Перебуваючи на перетині міграційних потоків, півострів за кількатисячолітню історію дав прихисток низці племен, назви яких нині відомі тільки науковому загалу. Тривалий час його історія була пов'язана із скіфами, що заснували тут свою державу... Таврида з її строкатим населенням була частиною еллінського світу... Багата історична спадщина Давньої Греції була успадкована Римською імперією, в сфері впливів якої Крим перебував до VI ст. ...Крим перебував на перетині політичних та

економічних інтересів провідних європейських та азійських держав; втім, це не заперечувало одночасного існування тут низки незалежних держав та державних утворень, що постійно вели між собою боротьбу.

У війнах промайнула епоха набігів кочовиків. Скіфська держава була знищена в другій половині III ст. н.е. готами, вони у свою чергу в IV ст. н.е. були витіснені гунами. Після розпаду Римської імперії Крим потрапив до сфери впливу Візантії... Врешті, коли берегів Чорного моря у боротьбі з печенігами сягнули інтереси молоді Київської держави, тут з'являються і намагаються зміцнювати свою присутність русичі. 988 р. (за іншими джерелами — 989 р.) князь Володимир, оволодівши Корсунем, прийняв офіційне хрещення, що започаткувало поширення християнства на Русі. В XII ст. більшу частину півострова захопили половці. Середньовіччя стало часом тяжких випробувань для жителів півострова: постійні набіги кочовиків та облоги фортець, як правило, закінчувалися трагічно — населення винищувалося чи виводилося в рабство, господарство приходило в занепад. Таким чином тут з'явилися і татари, які після перемоги над руськими військами на р. Калка зайшли в Крим на зимівлю і підпорядкували степову зону Ординському царству. Після розпаду Золотої Орди в степовому Криму вони створили власну державу (1441), яка невдовзі потрапила під протекторат Оттоманської Порти.

Традиційно населення всіх імперій..., яким історично належав Крим, було строкатим. У нетривалі часи мирного існування тут уживалися різні етнічні та етноконфесійні громади. З часом відпрацьовувалися моделі мирного співіснування, розподілу праці. Вони були універсальними впродовж майже трьох тисячоліть: степовий Крим з його посушливим різким кліматом служив прихистком кочовикам та їхнім багатотисячним табунам худоби; прибережну смугу посилено колонізували вихідці з Греції, Італії, Передньої Азії. Вони будували міста, займалися ремеслами і промислами, торгівлею, виробництвом вина. Етнічні групи в Кримському ханаті мали доволі сприятливі умови для свого розвитку: християнські й караймські свя-

тині співіснували із столицею ханату та ханським палацом, райя були заможними господарями й надійними платниками податків. Тоді не Крим належав Росії, а сама вона була васалом Ханату і до 1680 р. платила йому данину. Суперечності, що природно виникали в багатонаціональному і багатоконфесійному суспільстві, були використані згодом, коли Крим потрапив до сфери життєвих інтересів зміцнілої Російської імперії...

Володарювання російських імператорів у Криму тривало до 1917 р. За цей час його татарське населення зменшилося більше як на 450 тис. осіб. На нові землі спрямовувалися потоки російських й українських переселенців (передусім — селян), а також з'явилися іноземні колоністи, для яких російський уряд створював досить сприятливі умови. На 1917 р. найбільшим у етнічній структурі населення Криму (понад 41% всього населення) стали росіяни. Однак така ситуація спостерігалася лише в містах. У степовому Криму співвідношення етнічних груп мало децю інший вигляд: тут існували майже рівноцінні громади росіян, українців, татар і німців.

До епохи революційних потрясінь народи Криму підійшли із різним політичним багажем, істотно відрізнявся рівень їхнього культурного розвитку, гострота соціальних суперечностей. Традиційно ситуацію ускладнював геополітичний фактор. Це й стало підосновою жорсткого протистояння політичних сил на півострові. Впродовж кількох років війн і революцій в Криму змінилося вісім урядів, які запроваджували діаметрально протилежні політичні та соціально-економічні моделі суспільного існування. Переможницею із запеклої політичної і воєнної боротьби вийшла радянська Росія, що включила Крим як автономну республіку до складу Російської Федерації.

Історія Криму до 1783 р. була історією співіснування та змагання середземноморської і кочової культур, і саме відмінність у способах життєдіяльності забезпечувала їхнє тривале добросусідство. Кочовики не знали мореплавства і століттями були змушені вдаватися до

посередництва мешканців прибережної смуги. Після 1783 р. порубіжність Криму визначалася складними відносинами Росії і Туреччини, у вигаді від якої в середині ХХ ст. опинилася Україна.

Географічне розташування Півдня України на порубіжжі християнської і мусульманської цивілізацій зумовило кілька принципових особливостей у його розвитку. Це був такий тип соціокультурного освоєння території, який у демографії називають відкритим, з високою питомою вагою міграційних процесів, причому міграційна рухливість мала яскраве етнічне забарвлення. Найхарактерніша особливість Криму як ареалу розселення і господарського регіону сформувалася вже в наші часи на основі його автономного статусу. У 1991 р. автономія в унітарній державі утворювалася як прийнятний для різних політичних сил компроміс, здатний мінімізувати ризики конфліктогенності.

Тільки на початку ХХ ст. найбільшим у відносному значенні (понад 41 %) етносом Криму стали росіяни. Стрімке збільшення російської громади було пов'язане з революційними подіями на теренах Російської імперії. Крим перетворився на штаб-квартиру російського білогвардійського руху, транзитний пункт біженців та політичних емігрантів, місце дислокації іноземних військ. У середині 1920-х років етнополітична ситуація в Криму загалом стабілізувалася. У 1926 р. тут мешкало 301,4 тис. росіян (42,2%), 179,8 тис. татар (25,2%), 77,4 тис. українців (10,8%), 39,9 тис. євреїв (5,6%), 43,6 тис. німців (6,1%), 16,0 тис. греків (2,2%), 11,4 тис. болгар (1,6%), 0,7 тис. вірмен (1,5%), решту — 33,8 тис. (4,7%) становили представники інших етносів.

Утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі Російської СФРР було проголошено на установчому з'їзді у Сімферополі, який проходив 7–11 листопада 1921 р. З'їзд затвердив конституцію автономії, обрав ЦВК рад та голову РНК. Серед 50 членів КримЦВК було 15 татар. Автономія створювалася як територіальна, проте її політико-правовий статус не був

чітко окреслений, а своєрідний «татарський антураж» пояснювався насамперед прагненням правлячої партії створити поле для такого компромісу з кримськотатарським національним рухом, який на практиці означав би його нейтралізацію. У процесі прийняття такого рішення велику роль відігравала загальна нестабільність ситуації на півострові, поновлення спроб з боку українського уряду поставити Крим під свій контроль. Міф про Кримську АСРР як «національну автономію» і сьогодні тисне на суспільну свідомість.

На 1939 р. у Криму проживало 1,126 млн осіб, за роки Другої світової війни чисельність населення зменшилася до 379 тис. Крим не лише обезлюднів, а й занепав економічно. Навіть до початку 1950-х років не було відновлено північні площі. Територія під садами зменшилася на 6 тис. га. Порівняно з довоєнним періодом півострів скоротив щорічний продаж державі зерна майже у п'ять разів, овочів — удвічі, тютюну — втричі.

Україна надавала зруйнованому і позбавленому засобів виробництва регіону значну допомогу у відбудові заводів і фабрик, будівництві, водопостачанні. Унаслідок цього кримська й українська економіки дедалі більше інтегрувалися. Було споруджено Сімферопольське та Старо-Кримське водосховища, Північно-Кримський канал. Металургійні заводи УРСР приймали агломерат із Керчі, флюси — з Балаклавського рудника.

У 1989 р. загальна чисельність населення в Криму становила 2,430 млн осіб, у тому числі росіян — 1,630 млн осіб, українців — 626 тис., білорусів — 50 тис., кримських татар — 38 тис. Повернулася з депортації частина німців, вірмен, болгар, греків, розпочався процес повернення корінного народу Криму — кримськотатарського. Нині кримських татар налічується близько 300 тис. осіб. Визнання кримських татар корінним народом не лише зміцнює правові гарантії розвитку кримськотатарської спільноти в Україні та розширює механізми її впливу на суспільно-політичне життя півострова, а й вимагає подальшої роботи державних органів та інститутів громадянського

суспільства щодо узгодження положень декларації з чинною правовою системою, створення соціально-економічних підвалин для втілення їх у життя.

За переписом 2001 р. у Криму проживало 2,024 млн осіб. З них росіяни становили 58 %, українці — 24 %, кримські татари — 12 %, білоруси — 1,4 %. Крім того, на півострові мешкають вірмени, болгари, греки, євреї, німці та представники інших національностей. 48 % населення Криму — народжені поза його межами.

Рецензована книга є дуже інформативною і цікавою, чому сприяє обраний авторським колективом формат, діалогова форма викладення матеріалу через запитання та відповіді. Надзвичайно широкий спектр цих запитань охоплює якнайширше коло проблем сучасної історичної науки. На нашу думку, варто лише з невеликими скороченнями навести питання, що обговорюються на сторінках видання, часто-густо нетривіальні й неочікувані.

У розділі «Загальні питання» запропоновано для обговорення такі теми:

- Як особливості фізичної географії Криму впливали на його історичний розвиток?
- Чи можна стверджувати, що історія України починається з Криму?
- Яке місце посів Крим в історії людства?
- Що мають на увазі, коли говорять про культурно-цивілізаційну своєрідність Криму?
- Київ і Крим за доби Відродження: чужі світи, антагоністи чи партнери?
- Як Великі географічні відкриття стали економічно-цивілізаційним рубіконом Криму й України?
- Які історичні назви мав Кримський півострів?
- Як відображали Крим на стародавніх картах?
- Які сучасні етноси утворилися на Кримському півострові?
- Якими мовами розмовляло й писало населення на Кримському півострові?

• Як відбувалися процеси етнічної взаємодії у Криму?

- Що означає статус корінного народу?
- Які держави існували на території Кримського півострова у давнину?

• Чому, попри вигідне географічне положення на перехресті цивілізацій, у Криму існувало мало самостійних та економічно потужних держав?

- Скільки разів Росія анексувала Крим?
- Як і за рахунок яких факторів населення Криму стало переважно російським?

• Скільки референдумів відбулося на території Криму в ХХ—ХХІ ст.?

- Чим цікава давня історія «Артеку»?
- Яку роль відіграв Крим у житті українських істориків?

• Що являє собою культурна спадщина Криму?

У розділі «Кризь віки» всебічно розглянуто такі питання:

• Що нам відомо про перших мешканців Криму?

- Хто населяв Крим в античну добу?
- Хто такі греки Криму та яка їх історична доля?

• Ким і коли були засновані перші держави на території Криму і якими були особливості їх розвитку?

• Як Велике переселення народів вплинуло на етнополітичну ситуацію на Кримському півострові?

• Що являли собою візантійські володіння на Кримському півострові?

• Яке місце посідав Крим у міжнародній діяльності держави Русь?

• Яку роль відіграв кримський фактор у хрещенні Русі-України?

• Що нам відомо про давньоруське Тмутарканське князівство?

• Які наслідки мала генуезька колонізація у Криму?

- Які наслідки мала османська работоргівля для Кримського півострова?
- Що призвело до утворення Кримського ханату?
- Яким був державний устрій Кримського ханату?
- Яким було становище Кримського ханату в Османській імперії?
- Чи існували аутентичні портрети кримських ханів?
- Що спричиняло людоловські набіги Кримського ханату на сусідні території?
- Як відбувалися татарські напади на українські землі?
- Коли між українськими козаками і кримськими татарами було підписано першу союзну угоду?
- Яку роль відіграли кримські татари в подіях революції українського народу середини XVII ст.?
- Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670-х — на початку 1680-х років?
- Відколи Росія почала завойовувати Крим?
- Яку участь брали запорожці у завоюванні Криму Росією?
- Які причини та найближчі наслідки мала депортація греків із Кримського ханату 1778 р.?
- Як відбувалася легітимація завоювання Криму Російською імперією на початку 1770-х років?
- Яка доля спіткала останнього кримського хана?
- Хто став власником найбільш родючих земель півострова?
- Як в Ахтіярській затоці постав Севастополь?
- Наскільки резонансними були виселення кримських татар із Російської імперії як контингенту для неї «небезпечного»?
- Як змінився національний склад населення Криму за півстоліття після ліквідації ханату?
- Що являла собою економіка Криму в першій половині XIX ст.?
- Яким був життєвий рівень населення України за часів Кримської війни?
- Чому Кримська війна 1853—1856 рр. стала явищем міжнародного суспільного життя?
- Чому першою в Україні можна вважати британську залізницю Балаклава—Севастополь?
- Як був представлений Крим у Державній думі Російської імперії (1906—1917)?
- Що спільне та відмінне в українському і кримськотатарському національних рухах у 1917 р.?
- Коли й ким було ухвалено першу в історії Криму конституцію?
- Чи робила Українська Народна Республіка доби Центральної Ради спроби включити Кримський півострів до складу України?
- Як вирішувалося кримське питання у ході українсько-російських мирних переговорів 1918 р.?
- Чому гетьман Павло Скоропадський улітку 1918 р. вдався до економічної блокади Криму?
- Як вирішувалося питання про автономію Криму у складі Української Держави восени 1918 р.?
- Чи багато кому відомо, що в 1918 р. Крим міг стати частиною Німецької імперії з ініціативи місцевого населення?
- За яких обставин було створено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку?
- Якою ціною дісталася взяття Перекопу в листопаді 1920 р.?
- Що спричинило голод 1921—1923 рр. у Криму?
- Якими були наслідки червоного терору в Криму 1920—1921 рр.?
- Як здійснювалася політика коренізації в Криму?
- Кримська автономія у 1920—1930-х роках: національна чи територіальна?

- Під тиском яких політичних та ідеологічних настанов відбувалися зміни адміністративно-територіального устрою Криму за радянських часів?
- Коли і як виникла ідея єврейської автономії в Криму?
- Як проводилася колективізація сільського господарства у Кримській АРСР?
- Як відбувалася індустріалізація Криму 1928—1938 рр.?
- Якими були наслідки терору проти кримськотатарської інтелігенції (1928—1930)?
- Що нам відомо про Великий терор у Криму (1937—1938)?
- Як проходили оборонні бої Червоної армії у 1941—1942 рр. на Кримському півострові?
- Чи діяли під час Другої світової війни у Криму підпільні структури ОУН?
- Чи мав колабораціонізм у Криму якісь унікальні риси?
- У ході яких операцій Кримський півострів було визволено від німецько-румунських окупантів?
- Як діяв Чорноморський флот ВМФ СРСР під час війни?
- Як відбувалася депортація народів Криму у часи Другої світової війни?
- Яких втрат зазнали кримські татари в роки Другої світової війни?
- У чому полягають міжнародне значення та актуальність уроків Кримської конференції 1945 р. для України?
- Як жили кримські татари в місцях поселення після депортації?
- Як змінювався національний склад населення Криму у другій половині ХХ ст.?
- Чому виник міф про царський подарунок Микити Хрущова?
- Як відбувалася інтеграція Кримської області до складу УРСР?
- Що собою являла українізація Криму в 1950-х роках?
- Що собою являв кримськотатарський національний рух у 1950—1980-х роках?
- Які наслідки мало створення кримської автономії у складі України?
- Якою була ситуація з викладанням мови та історії України в навчальних закладах Автономної Республіки Крим за роки української незалежності?
- Що зробила Україна в справі відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів?
- Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму?
- Яке значення мало кримське питання для становлення та розвитку українсько-російських відносин у 1991—2014 рр.?
- Які інтереси переслідувала Російська Федерація, анексувавши Автономну Республіку Крим?
- Як кримська криза лютого — березня 2014 р. вплинула на європейську та глобальну безпеку?
- Якою є позиція міжнародного співтовариства щодо анексії Криму Російською Федерацією?
- Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення контролю над Кримом?

У книзі приділено увагу й місцю Криму в науковому ландшафті України. Наприклад, Морський гідрофізичний інститут у серпні 1961 р. було передано з АН СРСР до системи Академії наук УРСР, а в 1963 р. перебазовано до Севастополя. Заходами Уряду України та АН УРСР Інститут було фактично створено наново. Він стрімко увійшов до радянської і світової океанологічної науки, ставши визаним авторитетом у галузі вивчення фізичних процесів у Світовому океані, автоматизації океанографічних досліджень і морського приладобудування. Останніми роками Морський гідрофізичний інститут був одним із провідних океанологічних центрів у світі, до його скла-

ду входило 14 наукових відділів і 4 відділення, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро, видавничо-поліграфічне підприємство та експериментальне відділення НАН України (сmt Кацівелі). Інститут укомплектовано висококваліфікованими науковими кадрами, серед яких 2 академіки НАН України, 4 члени-кореспонденти НАН України, 27 докторів і 70 кандидатів наук.

Кримський науковий центр НАН України і МОН України, заснований у 1997 р. з метою підвищення ролі науки в розробленні та реалізації в Україні ефективної регіональної політики, орієнтованої на поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів, успішно співпрацював майже з усіма науково-дослідними установами та вищими навчальними закладами півострова, такими як Відділ сейсмології Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України, Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України, Карадазька науково-дослідницька геофізична обсерваторія, Карадазький природний заповідник, Керченський державний морський технологічний університет, Кримська лазерна обсерваторія при Головній астрономічній обсерваторії НАН України, Кримське відділення Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, Кримське відділення Українського державного геолого-розвідувального інституту, Кримський гуманітарний університет, Кримський державний медичний університет ім. С.І. Георгієвського, Кримський інженерно-педагогічний університет, Кримський національний заповідник «Херсонес Таврійський», Кримський республіканський НДІ фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І.М. Сеченова, Кримський філіал Інституту археології НАН України, Морський гідрофізичний інститут НАН України, Національна академія природоохоронного і курортного будівництва, Національний інститут винограду і вина «Магарач», Національний науковий центр «Нікітський ботанічний сад», НДІ «Кримська астрофізична обсерваторія», Океанологічний центр НАН України, Південна дослідна станція Інституту сільськогосподарської мікробіології, Півден-

ний НДІ морського рибного господарства і океанографії, Південний філіал «Кримський агротехнологічний університет» Національного університету біоресурсів і природокористування України, Севастопольський національний технічний університет, Севастопольський університет ядерної енергії і промисловості, Сімферопольський художній музей, Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Український інститут спелеології і карстології, Український НДІ дитячої курортології і фізіотерапії, Центральний музей Тавриди.

Специфіка Кримського наукового центру полягає в тому, що він приділяв велику увагу розвитку інноваційної діяльності, адаптації виробництва науково-технічної, інноваційної продукції регіону до умов функціонування в ринковому середовищі, розробленню конкретних сценаріїв комерціалізації відповідних видів діяльності, створенню організаційно-економічних механізмів просування інтелектуальної продукції на сучасних ринках та реалізації принципів партнерських відносин бізнесу, науки, освіти і влади у процесі формування в регіоні економіки інноваційного типу.

Насамкінець звернімося знову до думок редактора книги.

У складі України Крим здобув право суб'єктності у політичному житті та широку автономію. Так само особливий статус, згідно з Конституцією, мав Севастополь. Разом з тим, докорінна зміна етнополітичної ситуації в Криму в контексті складного й болісного перехідного періоду, що супроводжував розбудову незалежної України, перетворилася на фактор перманентної політичної нестабільності. Адже низка політичних сил не лише в Україні, а й за її межами існувала за рахунок міцно вживлених у масову свідомість ідеологічних стереотипів та невирішених соціальних питань. Це не лише не сприяло гармонізації взаємин сусідніх народів, а й культивувало зерна розбрату між ними.

Події останнього часу підтверджують цю думку. Із подивом загалом толерантне суспільство побачило, як оживають і набирають вбивчої сили ідеї про зверхність одного народу над

іншим, про належність території, що є невід'ємною частиною України, іншій державі. Здавалося б, за цей час мали місце безліч перемог і здобутків, які є предметом гордості та наслідком спільної долі народів, що населяють Крим. Однак невпинно розповсюджувалися конфронтаційні настрої, які вміло підживлювалися та культивувалися і, зрештою, створили сприятливі умови для відторгнення Криму від України і включення його до складу РФ. Отже, одних лише гасел про братерську єдність та інтернаціоналізм, як показав історичний досвід, виявилось замало. Так само надто мало пересічні мешканці Криму та України знають про спільні сторінки історії, культуру, побут та звичаї свої та своїх сусідів. Адже історія Криму та народів, що складають його сьогоднішнє етнічне обличчя, невичерпна. У ній багато ще недослідженого, багато й такого, що вже ніколи не буде дослідженим внаслідок відсутності або цілеспрямованого знищення джерел. Однак і того, що достеменно відомо нині, достатньо, аби стверджувати: у причорноморському цивілізаційному просторі Крим і південно-західні руські

(згодом — українські) землі перебували в одній системі координат. Це був непростий процес. Змінювалися епохи, економічна, політична та інституційна моделі їх існування, накопичувалися історичний досвід та традиції, урізноманітнювалися форми і контакти між людьми (від конфронтаційних до лояльних і дружніх). Адже сила зброї — це лише один із можливих інструментів вирішення питань, пов'язаних із територією, формуванням життєвого і навіть духовно-мовного середовища. Спектр цих факторів є незрівнянно ширшим, стійкішим та універсальнішим.

Порушення Російською Федерацією міжнародних правових норм і зобов'язань, військова агресія проти України та протизаконна анексія Криму створили, крім політичних і економічних, також безліч майнових і громадянсько-правових проблем, що потребують нагального розв'язання. Україна готує низку матеріалів до міжнародних судів. Проте сьгодні важливо також налагоджувати контакти і дипломатичним шляхом вирішувати питання власності, культурної спадщини, комунікацій та інші.